

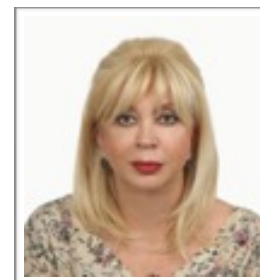
ОХОРОНА І ЗАХИСТ НОТАРІУСОМ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ІНШИХ ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ТА РОДИЧІВ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ СПАДКУВАННЯ

Дякович Мирослава Михайлівна

кандидат юридичних наук

доцент кафедри цивільного права і процесу

Львівського національного університету імені Івана Франка

За римським правом, якщо в померлого не залишалось членів сім'ї, то до спадкування запрошувалися спочатку родичі (агнатичні), споріднення яких можна було довести, а при їх відсутності – *gentiles*, тобто члени того ж роду, хоча жодних ознак споріднення між ними і спадкодавцем не було. Однак поступово з розвитком держави коло спадкоємців – родичів поступово звужується і у другій половині періоду Римської Республіки відмирає спадкування *gentiles*. Крім того, вводиться обмеження навіть для тих родичів, споріднення яких безспірне: бокові родичі після шостого ступеня позбавляються права на спадкування [1; с. 302].

У XVIII ст. питання про обмеження кола спадкоємці за законом стає все актуальнішим. Так, Дж. Бентам пропонував допустити можливість спадкувати за законом тільки для дітей, батьків, братів і сестер [2; с. 304].

Аналогічні ідеї висловлювались і у ході Великої французької революції, які знайшли своє відображення у кодексі Наполеона, який вперше запровадив обмеження спадкування боковими родичами дванадцятого ступеня споріднення.

Пізніше Австрійське уложення 1811 р. обмежило спадкування родичів шостою парантеллюю [3; с. 491] (першу складають низхідні родичі померлого, другу – батьки і їх нащадки, третю – дід, баба, їх нащадки і т.д.).

ЦК України (2004 р.) визначено п'ять черг спадкоємців за законом. Законодавець, встановлюючи п'ять черг спадкоємців, на нашу думку, керувався тим, що спадкування, перш за все, має здійснюватись в інтересах приватних осіб, оскільки спадкування держави чи територіальної громади це примусова міра, яка повинна застосовуватись лише у крайніх випадках, коли використані всі можливості передати спадщину родичам або іншим особам.

Спадкування за законом має місце у випадках коли:

- особа не скористалась наданим йому правом і не склала заповіт;
- заповідач скасував раніше складений заповіт і не залишив нового;
- складеним заповітом не охоплене все належне заповідачу майно;
- заповіт у судовому порядку визнаний недійсним;
- спадкоємці за заповітом померли раніше спадкодавця, а інших спадкоємців заповідач не підпризначив;
- спадкоємці за заповітом усунуті від права на спадкування як «негідні» відповідно до ст. 1224 ЦК України, не прийняли спадщину, відмовилися від неї або не виконали умов заповіту [4; с. 1026].

Таким чином, нотаріус з метою охорони прав та інтересів спадкоємців за законом зобов'язаний правильно встановити коло спадкоємців до спадщини, яка відкрилася після смерті спадкодавця.

До спадкоємців, які закликаються до спадкування на підставі споріднення, крім спадкоємців першої черги, закон відносить інших членів сім'ї.

У другу чергу право на спадкування мають повнорідні та неповнорідні брати і сестри спадкодавця, тобто як і ті, що мають спільних батьків, так і єдиноутробні (ті, які мають спільну матір) та єдинокровні (ті, які мають спільного батька), а також баба та дід спадкодавця, як з боку батька, так і з боку матері (ст. 1262 ЦК України). Зведені брати і сестри, які мають різних батьків, що уклали шлюб між собою, права на спадкування не набувають.

До третьої черги спадкування закликаються рідні дядько та тітка спадкодавця або іншими словами повнорідні та неповнорідні брати та сестри батьків спадкодавця (ст. 1263 ЦК України).

До четвертої черги спадкоємців за законом належать особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини (ст. 1264 ЦК України). Як бачимо, у четвертій черзі право на спадкування належить іншим членам сім'ї, яких об'єднує спільне проживання зі спадкодавцем.

У даному аспекті юридичного значення набувають два факти: постійне спільне місце проживання із спадкодавцем протягом п'яти років та проживання однією сім'єю.

На жаль, Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України не встановлює правил визначення нотаріусом як факту постійно проживання спадкоємця із спадкодавцем, так і факту проживання однією сім'єю.

Відповідно до чинного законодавства особа може мати декілька місць проживання. Однак з урахуванням положень Закону України «Про свободу

пересування та вільний вибір місця проживання» фізична особа може мати лише одне місце проживання за яким вона повинна бути зареєстрована.

У контексті даного дослідження необхідно розрізняти факт реєстрації місця проживання та факт постійного проживання, який передбачений ЦК України.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» громадянин України, а також іноземець чи особа без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, зобов'язані протягом десяти днів після прибуття до нового місця проживання зареєструвати місце проживання.

Н.О. Давидова влучно зазначає, що часто місце проживання ототожнюється з місцем реєстрації, але у цьому випадку ми спостерігаємо прикору невідповідність теорії й практики. На практиці відмінність між фактичним проживанням і зареєстрованим місцем проживання полягає в тому, що з реєстрацією пов'язане виникнення окремих прав. А норма, передбачена ч. 2 ст. 2 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», про те, що реєстрація місця проживання чи місця перебування особи не може бути умовою реалізації прав і свобод, передбачених Конституцією, законами чи міжнародними договорами України, або підставою для їх обмеження, не завжди має практичне втілення [5; с. 78].

Раніше підтвердження постійного місця проживання фізичної особи забезпечувалось інститутом прописки. Рішенням від 14.11.2001 р. (справа щодо прописки) Конституційний Суд України визнав таким, що не відповідає Конституції (є неконституційним), пп. 1 п. 4 Положення про паспортну службу органів внутрішніх справ, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 10.10.1994 р. за № 700, щодо прописки (виписки), згідно з яким паспортна служба органів внутрішніх справ застосовувала як загальне правило дозвільний порядок вибору особою місця проживання.

Вищезазначене рішення Конституційного Суду України стало передумовою появи Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11.12.2003 р. №1382-IV, на виконання якого було прийнято постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження зразків документів, необхідних для реєстрації місця проживання в Україні» від 28.07.2004 р. за №985.

Прописка, що мала дозвільний характер, була замінена на реєстрацію та облік громадян за обраним ними місцем проживання, що має повідомний характер. Проте, як констатує Н. О. Давидова, обліково-реєстраційні відносини,

встановлені замість відносин прописки й виписки, залишились, по суті, попередніми: термін «прописка» змінений на інший – «реєстрація», але незмінним лишився режим їх здійснення – дозвільний [5; с. 78].

П.В. Крашенінніков звернув увагу на те, що реєстрацію місця проживання особи необхідно оцінювати наступним чином: якщо особа зареєстрована за певною адресою, то вірогідно (презюмуємо), що вона там проживає, усвідомлюючи при цьому, що, можливо, особа постійно проживає зовсім за іншою адресою [6; с. 48].

Спадкоємців, які на час відкриття спадщини постійно проживали спільно зі спадкодавцем, Є.О. Рябоконт називає «присутні спадкоємці» та вказує, що поділ спадкоємців на присутніх і відсутніх уперше було впроваджено ще в ЦК УРСР 1922 року, але, якщо в ЦК УРСР 1922 року присутніми вважалися ті спадкоємці, які проживали в одному населеному пункті зі спадкодавцем, то за ЦК України критерієм визнання спадкоємця присутнім є проживання останнього в одному будинку або квартирі з померлим [7; с. 130].

Для нотаріуса важливим аргументом при визначенні осіб, які будуть мати право спадкувати у четверту чергу є саме факт реєстрації місця проживання. Таким чином вважаємо, що документом, який буде підтверджувати вищезазначений факт, для нотаріуса може бути лише довідка органів міграційної служби про останнє місце проживання спадкодавця (форма 2) або реєстраційний запис у паспорті спадкоємця, який свідчить про те, що спадкоємець постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини.

Пленум Верховного суду України у п. 21 Постанови від 30.05.2008 р. за №7 «Про судову практику у справах про спадкування» вказав, що при вирішенні спору про право на спадщину осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини (четверта черга спадкоємців за законом), судам необхідно враховувати правила ч. 2 ст. 3 СК України про те, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Зазначений п'ятирічний строк повинен виповнитися на момент відкриття спадщини і його необхідно обчислювати з урахуванням часу спільного проживання зі спадкодавцем однією сім'єю до набрання чинності СК України.

До спадкоємців четвертої черги належать жінка (чоловік), які проживали однією сім'єю зі спадкодавцем без шлюбу, але не перебували у іншому зареєстрованому шлюбі (ст. 74 СК України). До числа спадкоємців четвертої черги не входить особа, яка хоча і проживала спільно зі спадкодавцем, але

перебувала у зареєстрованому шлюбі з іншою особою. Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них права на спадкування за законом у першу чергу на підставі ст. 1261 ЦК України.

До спадкоємців четвертої черги можуть бути включені також інші особи, якщо вони спільно проживали зі спадкодавцем, були пов'язані спільним побутом, мали взаємні права та обов'язки, зокрема, вітчим, мачуха, пасинки, падчерки, інші особи, які взяли до себе дитину як члена сім'ї, тощо.

Правила ст. 1264 ЦК України не стосуються дітей, влаштованих у прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу.

На жаль, ця норма, законодавцем виписана у такий спосіб, що нотаріусу встановити інші ознаки сім'ї, які визначені ст. 3 СК України, а саме спільний побут і взаємні права та обов'язки, на практиці, є неможливим. Недосконалість нотаріального процесу не дає можливість реалізувати цю норму у спадковому провадженні без судового встановлення факту сімейних відносин.

Вважаємо, що Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України слід доповнити положенням щодо обов'язкового надання нотаріусу рішення суду про встановлення факту проживання спадкодавцем однією сім'єю.

П'ята черга спадкування регулюється ст. 1265 ЦК України і є найбільш спрямована на те, щоб надати право спадкувати іншим родичам та іншим членам сім'ї.

Так, у п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення.

В основі цієї системи лежить кровне споріднення. У СК України відсутнє визначення кровного споріднення. У юридичній науці це розглядається як кровний зв'язок між людьми, що ґрунтується на походженні однієї особи від іншої чи різних осіб від спільного пращура. Родинні зв'язки визначаються за допомогою ліній споріднення та ступенів споріднення.

Правове значення у законодавстві надається ступеню споріднення або кровному спорідненню. Ступінь споріднення – це кількість народжень, які передували виникненню споріднення двох осіб, за винятком народження їх пращура.

Так, до родичів четвертого ступеня споріднення належать діти рідних племінників та племінниць спадкодавця (двоюрідні онуки та онучки) і рідні брати та сестри його діда та баби (двоюрідні дід та баба).

До родичів п'ятого ступеня споріднення відносяться діти двоюрідних братів та сестер спадкодавця (двоюрідні племінники та племінниці), діти його двоюрідних племінників і племінниць (троюрідні онуки та онучки) і діти двоюрідних дядька та тітки (троюрідні брати та сестри).

До родичів шостого ступеня споріднення належать діти двоюрідних правнуків і правнучок спадкодавця (двоюрідні правнуки та правнучки), діти його двоюрідних племінників і племінниць (троюрідні онуки та онучки) і діти двоюрідних дядька та тітки (троюрідні брати та сестри).

Таким чином, в основі спадкування іншими родичами за ч. 1 ст. 1265 ЦК України законодавець поклав принцип кровної спорідненості, а не спільного проживання їх з спадкодавцем. Нотаріус встановлює їх походження і наявність родинних зв'язків за свідоцтвами про народження. Якщо у спадкоємців по жіночій лінії змінюється прізвище, то витребується додатково свідоцтво про шлюб.

Отже, у п'яту чергу право на спадкування мають родичі четвертого, п'ятого та шостого ступеня споріднення за умови, що відсутні спадкоємці попередніх черг і четвертого ступеня. Це означає, що родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права на спадкування родичів наступних ступенів споріднення.

У ч. 2 ст. 1265 ЦК України передбачено спадкування у п'яту чергу ще й такої категорії громадян як утриманці спадкодавця і наголос робиться на тому, що вони не є членами його сім'ї. Отже, цих осіб ми можемо віднести до інших осіб.

Умовами для визначення особи як утриманця є:

1) вік – особа має бути неповнолітньою, відповідно до ч. 1 ст. 32 ЦК України (неповнолітньою вважається особа у віці від 14 до 18 років);

2) стан – особа має бути непрацездатною (особи пенсійного віку, а також інваліди 1-3 груп);

3) тривалість утримання – не менш як п'ять років систематичного отримання від спадкодавця матеріальної допомоги, що була для єдиним або основним джерелом засобів до існування;

4) неналежність до членів сім'ї спадкодавця.

Отримання непрацездатною особою пенсії чи її окреме проживання від спадкодавця не можуть бути перешкодою для визнання факту перебування на утриманні.

Фактично утриманці, яких закон відніс до п'ятої черги спадкоємців спадкують нарівні із спадкоємцями, які є родичами спадкодавця відповідного ступеня споріднення, які також закликаються до спадкування у п'яту чергу.

Для нотаріуса факт перебування на утриманні має бути підтверджений рішенням суду, оскільки будь-яких документів, які б підтверджували перебування на утриманні та які б носили безспірний характер, на жаль, немає.

Цікавим питанням у спадкуванні іншими родичами є спадкування за правом представлення. Під спадкуванням за правом представлення треба розуміти такий порядок спадкування, коли одна особа у випадку смерті іншої, яка є спадкоємцем за законом, до відкриття спадщини нібито заступає на її місце і набуває право спадкування тієї частки у спадковому майні, яку отримав би померлий спадкоємець, якщо б він був живий на момент відкриття спадщини.

Спадкування за правом представлення може бути у випадку настання таких умов:

- 1) спадкування відбувається тільки за законом;
- 2) спадкоємець за законом помер до відкриття спадщини тобто до дня смерті спадкодавця або одночасно з ним в один день;
- 3) спадкоємець, якого представляють за свого життя не втратив права на спадкування як негідний спадкоємець.

До спадкування за правом представлення закон закликає не тільки внуків та правнуків як це було за ЦК УРСР 1963 р., а й прабабу, прадіда, племінників, двоюрідних братів та сестер, тобто родичів третього – четвертого ступеня споріднення. За правом представлення ЦК України спадкують тільки особи, які чітко визначені у ст. 1266, але не їх нащадки.

Нотаріальна охорона і захист не є єдиною формою охорони і захисту спадкових прав. Так, суб'єкти спадкових правовідносин можуть звернутись до суду. Проте деякі принципові для здійснення права на спадкування питання виникають лише після відкриття спадщини. Саме тому чинне цивільне та спадкове законодавство містить положення зорієнтовані саме на таку охорону і захист суб'єктивних прав як забезпечення здійснення, сприяння у реалізації прав і свобод учасника цивільних правовідносин без звернення у судові органи, а саме шляхом вчинення нотаріальних дій. Таким чином, нотаріальну діяльність логічно розглядають як спосіб охорони і захисту цивільних прав, зокрема спадкових, включаючи до функцій нотаріату не лише захист як відновлення або визнання порушених або оспорених прав, але й забезпечення виконання цих прав шляхом охорони від їх порушення чи оспорювання.

Список використаних джерел:

1. Це обмеження не збереглося під час реформування спадкування Юстиніаном, тому в римському праві навіть до останнього періоду родичі бокових ліній споріднення закликалися до спадкування (Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский – М.: Статут, 1998).

2. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский – М.: Статут, 1998.

3. Парантелла – група кровних родичів, які походять від спільного предка і є його родичами по низхідній лінії (Основные институты гражданского права зарубежных стран: сравнительно-правовое исследование / Под. ред. В. В. Зелесского – М.: Норма: ИНФРА – М, 1999).

4. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця – К.: Юрінком Інтер, 2005. – Т. 2.

5. Давидова Н. О. Реєстрація місця проживання як умова здійснення інших прав / Н. О. Давидова // Актуальні проблеми юридичної науки: Збірник тез Міжнародної наукової конференції «Сьомі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 28–29 листопада 2008 року): у 4 ч. – Ч. 3.

6. Правовой статус гражданина в частном праве: постатейный комментарий главы 3 ГК РФ / Под ред. П. В. Крашенинникова – М.: Статут, 2009.

7. Рябоконт Є. О. Інститут прийняття спадщини в цивільному законодавстві України: проблеми і перспективи / Є. О. Рябоконт // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка: Юридичні науки. – 2005. – № 67–69.

У статті досліджуються питання охорони і захисту нотаріусом прав та інтересів інших членів сім'ї та родичів при здійсненні спадкування. Автор здійснює аналіз фактів, які лежать в основі спадкування цими особами, а саме постійне спільне проживання із спадкодавцем протягом років та проживання однією сім'єю, а також принцип кровної спорідненості. Нотаріальна діяльність розглядається як спосіб охорони і захисту цивільних прав, зокрема спадкових.

Ключові слова: охорона і захист прав та інтересів, інші члени сім'ї та родичі, здійснення спадкування, юридичні факти, постійне місце проживання, спадкодавець, сім'я, кровне споріднення, нотаріальна діяльність.

В статье исследуются вопросы охраны и защиты нотариусом прав и интересов других членов семьи и родственников при осуществлении наследования. Автор совершает анализ юридических фактов, лежащих в основе наследования этими лицами, а именно постоянное место проживания с наследодателем на протяжении пяти лет одной семьей, а также принцип кровного родства. Нотариальная деятельность рассматривается как способ охраны и защиты гражданских прав, а именно наследственных.

Ключевые слова: *охрана и защита прав и интересов, другие члены семьи и родственники, осуществление наследования, юридические факты, постоянное место жительства, наследодатель, семья, кровное родство, нотариальная деятельность.*

The article represents research of other family members and relatives rights and interests protection and defence in relations of inheritance. Author analyses basic grounds of inheritance by mentioned category of persons, in particular permanent common residence with testator during five years and habitation as a family, and also principle of consanguinity. Notarial function is considered as instrument of civil rights protection and defence, in particular in relations of inheritance.

Key words: *rights and interests protection and defence, other family members and relatives, inheritance realisation, juridical facts, permanent place of residence, testator, family, consanguinity, notarial function.*